

Közgazdaságtani időutazás

**Agota Gueullette: Politique économique extérieure
dans un modèle marxiste: le cas soviétique (1917–1947)**

(Éditions Publisud, Párizs, 1997, 357 oldal)

Ne úgy olvassuk ezt a könyvet, mint a marxista vagy szovjet típusú gazdaságpolitikai tévút háttérének (egyik) elméleti analizisét! Ha ugyanis így fogunk hozzá, akkor nem is látunk mást a könyvben, mint ma már többnyire vastagon poros szerzők jobb esetben csak a valóságtól elrugaszkodott, rosszabb esetben ideológiai prekonceptiókkal átitatott és politikai diktatúrák gazdasági alapvetésére törekvő irományainak áttekintését, és előbb-utóbb meg is unjuk a hiábavaló erőfeszítést.

Ez a könyv azonban nem csak a marxista alapú szovjet gazdaságpolitikai eszmék története, és akként – főleg ma, Magyarországon – nem is volna kimondottan érdekes olvasmány. Úgy érdemes olvasni, mint a külgazdasági elzárkózás egyik legfontosabb iskolájának történetét, és nagyon fontos, hogy ezt előítéletek nélkül tegyük. Amit ma a közgazdaságtan bizonyos, ma már letűnt irányzatainak produktumai közül sok kárt okozó téveszmének látunk, az annak idején, a maga környezetében nemcsak politikai nyomás eredményeként alakult ki, hanem jobb sorsa érdemes, felkészült emberek szellemi munkálkodásának az eredménye is volt.

Az egyik legfontosabb mai közgazdasági vitatémánál, a szabadkereskedelmi és a protekcionista nézetek összecsapásánál megfigyelhetjük, hogy *az utóbbi tábor szakmai szempontból tulajdonképpen már évek óta nem képviseli senki*. A szabadkereskedelmi nézetrendszer hirdetői valójában egy elképzelt protekcionista irányzat ellen hadakoznak, amelyet tiszta formájában – s most egy pillanatra ne vegyünk tudomást az Észak-Korea típusú elszigetelt rendszerekről – utoljára a kelet-európai reformtörekvésekről még mit sem tudó ortodox szovjet gazdaságpolitika képviselt. Ez a gazdaságpolitika Magyarországon is csak a kilencvenes évek elején került a süllyesztőbe. Az évtized vége felé pedig még mindig megvan számos maradványa a magyar gazdaságban.

Gondoljunk csak annak a Magyarországon forintszázmilliárdokat befektető multinacionális vállalatnak az esetére, amelynek a magyar beszállításokat rendszeresen felhasználó németországi üzemét kis híján le kellett állítania azért, mert a szállítmány külföldre engedésében mindenható helyi magyar vámügyintéző a munkanapját éppen továbbképzésen töltötte! Vagy próbáljunk, mondjuk, egy külföldön teljesen legálisan vásárolt autót magunk elvámoltatni Magyarországon!

A könyv ennek az elzárkózási gondolkodásnak a tartalmát és háttérét tárja fel az 1917 és 1947 közötti szovjet közgazdaság-tudományban. Két nagy részből áll. Az első tiszta elmélet-történeti áttekintést ad, a második pedig a szerző által némi leegyszerűsítéssel marxistának nevezett elméleti doktrína sorsát tárgyalja a politikában és a gazdaság fejlődésében.

Az elmélet-történeti rész Marx, Rosa Luxemburg, majd Buharin munkásságának a külkereskedelmi vonatkozásaival foglalkozik. Igen jól dokumentált és alapos munka, de nehéz olvasmány. Kiderül belőle, hogy Marx nézeteiben a külkereskedelmi kapcsolatoknak jól megragadható helyük volt, és ő külkereskedelmi elméletében valójában a klasszikus közgazdászok, mindenekelőtt Ricardo gondolatait próbálta világgazdasági elméletté általánosítani. Persze úgy törekedett rá, hogy ez megfeleljen a gazdaság erősen szociológiai alapokon álló marxi felfogásának. S noha Marxnak nem volt külgazdasági, illetve külkereskedelmi elmélete, azért határozott elképzeléssel rendelkezett a nemzetközi gaz-

dasági kapcsolatokról, és ő még nem volt az olyan radikális elzárkózás híve, mint amennyire a rá hivatkozó dogmatikusok hirdették ezt később.

A klasszikus külkereskedelmi elméletről szólva, a könyv külön elemzést szentel az úgynevezett Say-dogma marxi bírálatának (44–45. o.). A Say-dogmáról az egyetemi politikai gazdaságtani tanulmányok óta tudjuk: ebben a múlt század eleji francia közgazdász azt mondta ki, hogy „minden megtermelt áru megtalálja a maga piacát”.

Jean-Baptiste Say (1767–1832) munkásságából azonban az úgynevezett Say-dogmánál több elem vált maradandóvá, és talán nem is ez volt a legfontosabb. Például ő használta először elméleti elemzésben a „vállalkozó” (*entrepreneur*) fogalmát, ő volt az egyik első szerző, aki három termelési tényezőt (föld, tőke, munka) különböztetett meg. Őt lehet az üzleti ciklusok elemzése egyik előfutárának is tekinteni: a termelés–elosztás–fogyasztás modellre az elsők között ő hívta fel a figyelmet. Nem konzisztens írásmódja és felületessége miatt azonban eredeti eredményeinek jó része elsikkadt. Az utókor főleg – nem teljesen jogosan – Adam Smith egyik interpretátoraként ismerte, az úgynevezett Say-dogmát viszont értelmezői alaposan félreértették, és jelentőségét messze eltolozták (*Schumpeter* [1986] 491–492, 615–617. o.). A Schumpeter-féle Say- és – elmélettörténeti alapműve más helyén – a Marx-elemzés egyébként számos olyan elemet és fejtegetést tartalmaz, amely hasznosan épülhetett volna be Agota Gueullette-nek a marxi külgazdasági nézetrendszer utóéletét vizsgáló könyvébe.

A magyar polgárdórákon viszont már nem, vagy csak alig szerepeltek azok a század eleji marxista közgazdászok, akik valóban következetesen gondolták tovább Marx elméletét, és ezzel eltértek a politikai megfontolásokat sokkal erősebben érvényesítő Lenin-féle marxista közgazdaságtantól. Rosa Luxemburg és Buharin neve mellé a kelet-európai tankönyvekben sokáig a „revizionista” jelzőt tették, nézeteikről viszont nem szerepeltek mélyebb részletek.

Pedig Rosa Luxemburg volt az egyik előfutára a nemzetközi munkamegosztás hatvanas-hetvenes években divatos „centrum–periféria” elméleteinek. Majd Buharin tette fel először a napjainkban egyre fontosabb kérdést arról, hogy miért áll a fejlett országoknak érdekében a kereskedelem az elmaradott távoli országokkal, amikor saját területükön is bőven található elmaradott régiókat, amelyeket – az „egyenlőtlen csere” alapján – ugyancsak kizsákmányolhatnának.

Buharin szerint a külkereskedelemre csak az általános válsággal küzdő kapitalista gazdaságnak van szüksége. A szocializmus viszont válságoktól mentes gazdasági rendszer lesz, ezért ott már a külkereskedelem is feleslegessé válik. Rosa Luxemburg még úgy gondolta, hogy a teljes megtermelt érték többletet a saját szükségleteire felhasználó szocialista gazdaságban a fogyasztást nem korlátozzák a tőke érdekei, ezért nem lesz mit exportálni sem. Buharin szerint a jól működő szocialista gazdaságban csakis tervezési hiba következtében jöhet létre termékfölösleg, azaz a külkereskedelemre mindössze az ilyen hibák korrekciója érdekében lehet szükség. Ez már a külkereskedelem elutasításának valamelyest praktikusabb szempontja.

Persze – Rosa Luxemburggal szemben – Buharin megérte egy szocialista gazdasági rendszer működését, sőt annak egyik vezetőjévé is vált. Agota Gueullette nem ok nélkül sejti, hogy a Buharin-féle elzárkózási ideológia mögött legalább annyira a Szovjetunió által politikai okokból vállalt önkéntes elzárkózás utólagos igazolásának a szándéka állt, mint a Luxemburg-féle elmélet korrekciójára való törekvés. Az pedig már Buharin sorsának többszörösen tragikus fordulata volt, hogy Sztálin éppen akkor, a harmincas évek elején hajtott végre részleges gazdasági nyitást modernizációs törekvései szolgálatában, amikor megkezdődött Buharin végzetes kiszorulása a szovjet hatalmi elitből.

Buharin „története” azonban a század végéről visszatekintve már csak epizódnak tűnik a szovjet gazdaságpolitika fejlődésében. Agota Gueullette könyvének második, az 1947 előtti szovjet gazdaságpolitika korabeli szakmai hátterét bemutató része már kevésbé törődik az elvont elmélettel, hiszen annak az időszaknak a vezető ideológusai már maguk is gyakorló kormánypolitikusok voltak. A szerző itt tovább alkalmazza azt a módszertani

elvét, hogy az egyes fejezetek egy-egy szerző külgazdasági munkásságának bemutatására épülnek, de itt a száraz elméleti fejtegetéseken keresztül egyre több derül ki a korai szovjet gazdaság működéséről.

A négy szerző: Lenin, Trockij, Sztálin és Varga Jenő. Az alapjában véve elzárkózó, gyakorlati megfontolások miatt azonban szigorúan ellenőrzött nyitásra is hajlandó szovjet külgazdasági politikát Lenin alakította ki. Lenin volt az első ideológus és gazdaságpolitikus, aki a külgazdasági politika kialakításában mesterien tudta alkalmazni a dialektikát.

A politikai alaptétel az, hogy a Szovjetunió egyedül áll egy ellenséges kapitalista világszisztemmel körülvéve. Ebből azonban nem a feltétel nélküli gazdasági elzárkózás gyakorlata épül ki, hanem egy olyan külgazdasági ideológia, amely megengedhetőnek, sőt indokoltnak tünteti fel a segítyek elfogadását az ellenségtől. A Nyugat gyarmatosító szerepét pedig úgy ítéli el, hogy közben stratégiai lépéseket tesz a volt orosz gyarmatok, illetve érdekszférák Szovjetunióhoz kapcsolására. Ezek egy része még a húszas évek elején az ország részévé is vált, más területeken (Afganisztánban, Mongóliában) pedig már akkor a *szovjet segítypolitika* alapozta meg nagy nyomatókkal Moszkva politikai és gazdasági érdekeinek tartós képviselését.

A Lenin által kezdeményezett szovjet külgazdasági nyitás elemzésénél a könyv elmélet-történeti jellege már kimondottan háttérbe szorul. Gazdaságtörténeti elemzéssé válik, amely azonban kevésbé statisztikák, mint inkább dokumentumok adatanyagából dolgozik. Ebbe a gazdaságtörténeti elemzésbe legalább egy ponton érdekes módon épül be a francia Annales-iskola hosszú távú szemlélete (amelyet egyébként Jacques Le Goff szerint részben Marx szellemi öröksége inspirált (*Bourdé–Martin* [1983] 212. o.). Agota Gueullette ugyanis orosz, német és francia forrásokra támaszkodva meggyőzően mutatja be az erőltetett iparfejlesztésre és a mezőgazdaság felhalmozási forrásainak elvonására épített orosz, majd szovjet modernizációs gazdaságpolitika kontinuitását Nagy Péter óta (125. o.).

Ennek a gazdaságpolitikának a torz exporterőltető vonásai 1917 után tovább erősödtek azzal, hogy a külgazdasági nyitás alapját más versenyképes árutömeg hiányában részben az alultőkésített és elhanyagolt mezőgazdaság exportjának kellett megteremtenie. A dömpingjellegű búzaexport felfuttatásának és az exportjövendelmek központi elvonásának azután később szükségszerű következménye volt az éhínség éppúgy, mint a mezőgazdaság további leromlása. Ez azonban Lenin idejében még nem következett be, mert utódjával ellentétben, ő komoly belpolitikai veszélyt látott a közéleti rendszer összeomlásában. Lenin a búzaexport erőltetését csak bizonyos határok között tartotta lehetségesnek, és valószínűleg éppen e megfontolásai miatt dolgozta ki az elzárkózás stratégiáját és a nyitás bizonyos taktikai elemeit sajátosan ötvöző külgazdasági politikáját.

Első alapelveként a külkereskedelem állami monopóliumát fogalmazta meg, mert a szabad kereskedelemről Oroszország függetlenségét féltette. A protekcionista gondolkodás történetében talán éppen itt bukkann fel először az elzárkózás – a régi kelet-ázsiai birodalmak történetéből ismert – szintiszta politikai szempontja, amely már nem a fizetési mérleggel, a cseccserejakkal vagy a „csecsemőiparágak” fejlesztésével kapcsolatos gazdasági megfontolásokkal indokolja az import szigorú korlátozását.

Érdekes, hogy a gazdasági szempontokat illetően Lenin jóval rugalmasabb volt. A tőle megszokott dialektikus érvrendszerben rögvest hangsúlyozta azt is, hogy a külkereskedelmet a szocializmus politikai és gazdasági megerősítésének a szolgálatába kell állítani. A szovjet állam tisztázatlan államjogi helyzetében ezt nem államközi kereskedelmi szerződések, hanem vállalatokkal kötött koncessziós megállapodások útján kívánta elérni. A koncessziós megállapodások virágkora azonban csak Lenin életének vége felé, a polgárháború befejeződésével és az új gazdaságpolitika (a NEP) politikai szentesítésével érkezett el.

A Trockij külgazdasági nézeteit, illetve a külgazdasági politika megvalósításában játszott

szerepét bemutató fejezet kitérőt jelent az elemzésben, mert itt megint inkább elmélet-, mint gazdaságtörténeti szemlélet mutatkozik meg a könyvben. Persze, ennek egyik nyilvánvaló oka, hogy Trockij csak viszonylag rövid ideig volt gazdaságpolitikai döntési szerepkörben. Érdekes, hogy Trockij már foglalkozott a szocialista gazdaságok közötti munkamegosztás előnyeinek kérdésével, de ezek csak elvi fejtegetések voltak. A gyakorlatot illetően ő elvetette még Lenin korlátozott és taktikai jellegű külgazdasági nyitási politikáját is. Sőt, a külföldi segítyeket egy „rabszolgatartó kolonizáció” eszközeinek tekintette, azaz nem kért volna belőlük sem (167. o.). Egyenesen attól tartott, hogy végül még az Ermitázs műkincsei is a külgazdasági nyitás áldozatául eshetnek.

A könyv talán legérdekesebb része a Sztálin-féle külgazdasági nézetrendszer elemzése. Agota Gueullette aprólékos szövegelemzéssel mutatja ki Sztálin módszertani „bravúrpontjait” (193–197. o.). Azt ugyanis, hogy Marx és Lenin szó szerinti idézetei alapján hogyan forgatja ki nézeteiket – nemegyszer éppen az ellenkezőjükre – és hogyan indokolja meg velük, illetve csomagolja beléjük egyre keményebb és praktikusabb hatalmpolitikai téziseit. Dialektikájának manipulatív ereje főleg abban az időszakban – a húszas évek végétől a harmincas évek elejéig – feltűnő, amikor hatalmi pozíciói már kellőképp megerősödtek ahhoz, hogy a szovjet gazdaságpolitika irányát ő határozza meg, de még nem volt egyeduralkodói pozícióban.

Erre a középkori skolasztikus érvelési technikákat idéző vitastílusra (csak megjegyezzük: Sztálin ifjúkorában egy ideig szeminarista volt) a könyv számos jó példát hoz. Mutatóba egy: Sztálin ugyanabban az évben, 1927-ben hangoztatja, hogy a Szovjetunióknak a békés egymás mellett élés időszakának lezárultával ismét számolnia kell az imperialista agresszióval, amikor azzal csitítja a harcias Buharint és Vorosilovot, hogy a kétségtelen veszély ellenére az ellenség még nem készült fel az azonnali támadásra (202. o.).

Az elvi viták nemcsak azért zárultak le, mert már nem maradt, aki érdemben vitatkozni mert volna Sztálinnal. A külgazdasági politikát illetően a fordulat 1931–1932-ben következik be: a romló szovjet cserearányok miatt ugyanannyi exportért egyre kevesebb import érkezik az országba. S minthogy az export további növelésére már a mezőgazdaság még nagyobb kiszípolozása sem kínál lehetőséget, csak a radikális importkorlátozás marad. Ennek megideologizálása azután már nem nehéz a korábbi marxista-leninista külgazdasági szakirodalom válogatott feldolgozása és interpretálása alapján.

Ez azonban még a harmincas évekbeli szovjet külgazdasági politikában sem jelenti „a történelem végét”. A mind jobban elzárkózó ország egyre inkább paranoid vezetője ugyanakkor szövetségeseket keres, és Agota Gueullette pregnánsan rámutat, hogy a harmincas évek közepétől a külvilág számára a szovjet külpolitika egyre kiismerhetlenebbé és illogikusabbá válik. A külpolitikai közeledési kísérletek – hol erre, hol az ellenkező irányba – nem lehetségesek a külgazdasági nyitás bizonyos jelei vagy elemei nélkül, de a visszalépés is mindig megindokolható.

A németekkel kötött 1939. augusztusi Molotov–Ribbentrop-paktum után átmenetileg a szovjet–német külkereskedelem kifejezetten fellendült (a könyv nem szól erről, de gyakran említett anekdotikus tény, hogy 1941. június 22-én a Szovjetunió ellen támadó német csapatokat állítólag rövidebb időre visszatartották, amíg egy szovjet élelmiszer-szállítmányokkal teli vonat még át nem haladt a határon Németország felé), a politikai viszony azonban már a következő évben hűvösebbre fordult. A szakirodalomból ennek okairól inkább azt tudjuk, hogy a szovjet vezetés egyre jobban tartott attól, hogy Nyugat-Európa meghódítása után a németek ellenük fordulnak, és ezért lassacskán a szövetségesek felé is elkezdett tapogatózni.

Agota Gueullette azonban – eredeti témájától kissé elkalandozva – erre a kölcsönös bizalomvesztésre egy kevésbé gyakran emlegetett teóriában keresi a magyarázatot. E szerint ugyanaz játszódott volna le a németek és az oroszok között 1940–1941-ben, mint az első világháború elején, amikor a fekete-tengeri kijárat ellenőrzése ügyében nem tud-

tak megegyezni, és emiatt fokozatosan elhidegültek egymástól. Ennek a vitának komoly külgazdasági stratégiai jelentősége is volt, hiszen akkoriban az orosz olaj a világpiacra, a közel-keleti olaj pedig Németországba még csak ezen az útvonalon juthatott el.

A könyv még a Sztálinról szóló fejezetben elemzi a szövetségesek és a Szovjetunió háború alatti – kissé aszimmetrikus – gazdasági együttműködését, ebben azonban nemigen lehet bármilyen, marxista vagy nem marxista külgazdaság-politikai eszmerendszer nyomait felfedezni. Sztálin nevével a harmincas évek végétől már egyébként sem jelent meg semmilyen érdemi gazdaságpolitikai közlemény, netán tanulmány.

A szovjet közgazdasági szakirodalomban a háború alatti és közvetlenül a háború utáni években Varga Jenő volt a főszereplő. A könyv vele foglalkozó utolsó fejezetének Varga magyar származása külön jelentőséget is adhat, de azt látni kell, hogy ez a teoretikus sokkal inkább a válságelmélettel és a világgazdaság egész rendszerével, mint a külgazdasági kapcsolatokkal foglalkozott.

Nézetrendszerének mai szemmel talán az a legérdekesebb része, amelyben – közvetlenül a háború után kiadott könyvében – a Szovjetunió és a kelet-európai „népi demokráciák” közötti gazdasági kapcsolatok lehetőségeit elemzi. Akkor még a „népi demokráciákat” olyan különálló – mai kifejezéssel bizonyos fokig „harmadikutas” – országcsoportnak tekintették, amelyben a magántulajdon tartósan viszonylag nagy súlyt képvisel, de a politikai rendszert a baloldal irányítja. Varga szerint ez az országcsoport a Szovjetunióhoz fűződő gazdasági kapcsolatainak köszönhetően menekül majd meg a kapitalista országok általános válságától (311. o.). Arra tehát Varga még legfőljebb csak elvi lehetőségként gondolt, hogy a szovjet gazdasági és politikai modellt többnyire végül ezek az országok is átveszik – bár logikája szerint így még távolabb kerülhettek volna a tőkés világgazdaság válságjelenségeitől. Óva intett attól, hogy ezeket az országokat egységes recept alapján kezeljék. Ezt az érvét azonban nem fogadták el, és könyvét egy 1947-es vitasorozaton végül lényegében visszautasították.

Agota Gueullette elmélet- és gazdaságtörténeti áttekintése valószínűleg azért végződik itt, mert Varga téziseinek visszautasítása után, majd hamarosan a hidegháború megindulásával a szovjet közgazdaság-tudományban hosszú időre megszűntek az érdemi szakmai viták. Valóban, ettől az évtől kezdve legalább az ötvenes évek végéig még a legalább az adott nézetrendszeren belül maradandónak tekinthető szovjet tudományos teljesítmények sem ismertek a szakirodalomból.

Ez a nagyon szakszerű és alapos könyv nehéz olvasmány, és elsősorban az ínyenceknek szól. Feltételezhető, hogy még Kelet-Európában is kevesen vannak azok, akiket mélyebben érdekel ez a határterület a közgazdasági elméletek története, a gazdaságtörténet és a diplomáciatörténet között (s amellet olvasnak franciául). Nekik azonban a könyv elolvasása feltétlenül megéri a fáradságot. A külgazdasági elzárkózás „eszméjének” a fejlődését ugyanis Agota Gueullette igen sokrétűen írja le. Egyúttal jól érzékelteti az ideológia szinte észrevétlen, lassú beépülésének folyamatát a gazdaságpolitikába és a mindinkább csak a napi gazdaságpolitikai döntések utólagos igazolására szolgáló, elemzési apparátusától és kritikai szemléletétől végül már teljesen megfosztott szovjet közgazdaságtudományba.

Hivatkozások

- BOURDÉ, G.–MARTIN, H. [1983]: Les écoles historiques. Éditions du Seuil, Párizs.
SCHUMPETER, J. A. [1986]: History of Economic Analysis. Oxford University Press (az első kiadás dátuma: 1954).

Török Ádám